

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович

УДК 903`1(252.482/484)“6385”

ЮХНІВСЬКА КУЛЬТУРА

Спеціальність – 07. 00. 04. – археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеню
кандидата історичних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Науковий керівник доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Скорий Сергій Анатолійович,
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу археології раннього залізного віку

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Медведєв Олександр Павлович,
Воронезький державний університет,
професор кафедри археології та історії давнього світу

кандидат історичних наук,
Буйнов Юрій Володимирович,
Харківський національний університет,
доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології

Провідна установа Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра археології та музеєзнавства

Захист відбудеться 31.05.2007 р. о 14__годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті археології Національної Академії Наук України за адресою: 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12)

Автореферат розісланий 28.04.2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

З початком доби раннього заліза степова територія Північного Причорномор'я опиняється під владою кочовиків, спочатку кіммерійців, потім – скіфів. Співіснування по сусідству войовничих номадів та землеробського населення Лісостепу не було мирним, що, зокрема підтверджується наявністю на порубіжжі укріплених поселень – городищ. Це протистояння докотилося і до народів лісової смуги, яка вкривається густою сіткою городищ.

Городища, обнесені валами та ровами, разом з курганами, стали тими об'єктами, які привертати увагу дослідників вже на світанку археології. Завдяки дослідженню одного з них, а саме біля с. Юхново, Д.Я. Самоквасовим наприкінці XIX ст. і стали відомими ті старожитності, які 1947 р. отримали назву юхнівської культури. На сьогодні вона постає як своєрідне явище, яке охоплювало простори басейну Десни і Сейму.

Актуальність теми. Городища юхнівської культури епізодично досліджуються вже понад 100 років. За цей час проведені значні розвідки та розкопки на багатьох пам'ятках. Але, не зважаючи на це, на сьогодні не існує жодної праці, яка б узагальнювала отримані дані. Загальні свідчення про культуру обмежуються кількома статтями та невеличкими розділами у виданнях з археології України. Більшість праць, присвячених вивченню юхнівської культури, що були написані в перші повоєнні десятиріччя, застаріли і не висвітлюють об'єктивний стан вивченості пам'яток. До останнього часу спостерігалось повне згасання інтересу до цієї культури та відсутність цілеспрямованих досліджень. Падіння інтересу не лише визначила відсутність розкопок, поза увагою лишилися й нові надходження, отримані в процесі досліджень багатошарових пам'яток з матеріалом юхнівської культури. Це відбилося на тому, що на сьогодні остаточно не визначено межі культури, чітко не з'ясовано хронологічні рамки, не розроблено періодизацію пам'яток. Залишається відкритим питання генези та етнічної належності юхнівського населення, характер взаємодії з носіями інших культур. Досить слабо вивчено обряд поховання. Це, зрозуміло, відбивається і на дослідженнях вищого рівня – реконструкції соціальної організації, способу життя, культової практики тощо.

Юхнівська культура, що належить до кола лісових культур, не є ізольованим явищем. Її носії були північними сусідами скіфських племен Посулля та скіфоїдної культури Лівобережного Лісостепу й, без сумніву, контактували з ними, що не могло не спричинити різноманітних взаємовпливів. Нажаль, слабкий ступінь вивченості юхнівської культури не дає змоги конкретизувати характер цих взаємовпливів, а відтак, загальна картина історії племен доби раннього заліза виявляється не повною.

Отже, мусимо констатувати, що на сьогодні юхнівська культура є тією “білою плямою” в давній історії України, що заважає якнайповніше відтворити суспільно-політичні відносини за доби раннього заліза, намалювати чітку картину загального історичного процесу.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках аспірантської програми у Відділі археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, в межах планової теми відділу “Поховальні пам'ятки Надчорноморщини доби раннього заліза”, держ. № 04.144, шифр 0102U002592.

Мета роботи полягає у висвітленні юхнівської культури як цілісного явища з певними територіальними і хронологічними параметрами. Її виконанню було підпорядковано такі завдання:

1. Облік пам'яток (їх картографування) і визначення їхнього ареалу.
2. Характеристика побутових і поховальних пам'яток.
3. Систематика речового комплексу. Відтворення характеру господарства, побуту та спроба реконструкції суспільного устрою.
4. Вияв хроноіндикаторів і періодизація культури.
5. Визначення етнічної належності населення юхнівської культури та спроба його ототожнення з одним із племен, що згадуються Геродотом.

Об'єктом дослідження є пам'ятки та матеріальний комплекс культури.

Предметом дослідження є юхнівська культура як цілісне територіально – хронологічне явище.

Методичною основою роботи є принцип історизму, комплексний підхід до вивчення археологічних джерел із застосуванням етнографічних паралелей. При розробці хронології, втім як і для загального опису матеріальної культури, широко застосовано порівняльний метод. Використано традиційні історико – археологічні методи: історичних аналогій, картографування, систематизації, класифікації, типології та стратиграфічний.

Наукова новизна. Дисертація являє собою першу узагальнюючу роботу з юхнівської культури, для виконання якої залучено й нові матеріали. До наукового обігу введено речовий комплекс ряду пам'яток, що зберігається в фондах Чернігівського історичного музею та Брянського державного об'єднаного краєзнавчого музею. Складено карту пам'яток та уточнено територію розповсюдження культури. Подано загальну характеристику пам'яток, топографічних умов їх розташування, висвітлено особливості планування та житлобудівництва. Окремо розглянуто всі відомі на сьогодні поховання, що дозволило зробити попередні висновки стосовно поховального обряду населення юхнівської культури. На основі систематики матеріального комплексу подано загальну характеристику господарського укладу. Вперше робиться спроба розробки типології посуду. На ґрунті аналізу речового комплексу уточнено дату та запропоновано періодизацію юхнівської культури.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють VII – I ст. до н. е., тобто час існування юхнівської культури.

Географічні межі роботи визначено ареалом археологічних пам'яток юхнівської культури. Найбільш загально вони можуть бути окреслені як лісова смуга Верхньодніпровського Лівобережжя, переважно басейн Десни та її притоки Судості, а також північна частина Лісостепу в межах басейну р. Сейм.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані і неопубліковані матеріали, що зберігаються в архівах ІА НАНУ, ІА РАН та Брянського державного об'єднаного краєзнавчого музею. В роботі задіяно матеріали з 6 повністю досліджених городищ Торфель (1600 кв. м), Кудлаївське (3250 кв.м), Кузіна Гора (4700 кв. м), Мариця (3950 кв. м), Переверзево I (2768 кв. м), Благовіщенська Гора (550 кв. м) та більше 30 інших пам'яток, досліджених частково (городища Юхнівські, Киселівка II, Пушкарівське, Пісочний Рів, Рябцево, Мізин, Північне та Південне Долбатівські, Шабалинівське, поселення Гришівка тощо). Широко використовуються матеріали з городищ Західне Юхнівське та Киселівка II, що здобуті автором під час власних розкопок.

При складанні карти пам'яток юхнівської культури були залучені всі відомі на сьогодні дані, в тому числі і матеріали чисельних розвідок.

Практична значимість дослідження полягає в можливості використання окремих висновків та реконструкцій для написання узагальнюючих робіт з історії племен Східної Європи за доби раннього заліза. Окремі частини роботи можуть використовуватися для написання підручників для вищої школи, а також при підготовці курсу лекцій для студентів історичного факультету.

Особистий внесок полягає в зборі та аналізі матеріалу. У роботах написаних у співавторстві із Л.Л.Залізняка, В.О.Шумовою та С.П.Маярчаком введено до наукового обігу матеріали юхнівської культури з городища Пісочний Рів.

Апробація відбувалася в формі публікацій статей та доповідей на регіональних і міжнародних наукових конференціях у Києві, Харкові, Чигирині, Азові, Брянську, Котельві в 2002 – 2006 рр.

Результати дисертації викладені у 10 наукових статтях (2 – у співавторстві), з них 4 – у фахових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (185 сторінок), списку використаних джерел (204 найменування) і двох додатків (74 сторінки). Загальний обсяг роботи 277 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП

У вступі визначено актуальність та новизну теми, які, передусім, обумовлені відсутністю досліджень з поданої тематики, що, безумовно, створює певну лакуну у вивченні племен Східної Європи в ранньому залізному віці. В зв'язку з цим було визначено мету та завдання роботи.

Окреслено географічні та хронологічні межі дослідження. Коротко охарактеризовано джерельну базу та методичні засади, що покладені в основу дисертації. Крім того, було визначено практичну значимість роботи, особистий внесок здобувача та апробацію результатів дослідження.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

В історії дослідження юхнівських пам'яток басейну Десни та Сейму можемо виділити **3 етапи**. *Перший*, доволі умовно можна розпочинати з розкопок Д.Я.Самоквасова в 70-х рр. XIX ст. городища у с. Юхново, що, фактично було першим археологічним дослідженням поданої тематики. В цей час на городищах проводяться лише розвідки, подається загальний опис пам'яток, топографічні умови розташування, характеристика оборонних споруд тощо. Як виняток – невеликі розвідкові розкопки, які, практично, не відображалися в науковій літературі. Єдині масштабні роботи були проведені на городищі Торфель, проте результати розкопок були опубліковані значно пізніше, а, майже весь матеріал та польова документація були втрачені. Проте, навіть за таких обставин 1941 р. П.М.Третяковим, на підставі самобутності речового комплексу, було виділено локальну групу городищ Десни та Сейму, що і стало своєрідним підсумком майже семидесятирічного дослідження юхнівських пам'яток.

Початок *другого етапу* припадає на час після Другої Світової війни. В 1947 р. М.В.Воеводським на підставі особливостей житлобудівництва, форм та орнаменталістики кераміки, які чітко відрізнялися від відомих на сусідніх територіях, а також знахідок своєрідних глиняних виробів (важки, “рогаті цеглини”), була виділена юхнівська культура басейну р. Десна. Свою назву вона отримала за першим городищем, що розкопувалося ще Д.Я.Самоквасовим біля с. Юхново.

Саме з цього часу починається систематичне дослідження юхнівських пам'яток. Широкомасштабні роботи дозволили поточнити ареал культури, виявити певні територіальні та хронологічні особливості, підійти ближче до вирішення багатьох питань.

Пам'ятки юхнівської культури активно вивчаються А.Є.Аліховою, Л.В.Артишевською, В.А.Падіним та багатьма іншими дослідниками. Чи не найвагомий вклад у вивчення юхнівських старожитностей зроблено О.М.Мельниковською. Нею було повністю досліджено Кудлаївське городище, значні розкопки проведено на Мізинському, Жадинському, Посудичському, Поповському городищах, поселенні та могильнику поблизу с. Долинське тощо. Як підсумок, накопичено величезний матеріал, виявлено певні особливості планування пам'яток, характер житлобудівництва, зроблено висновки щодо господарської діяльності населення, його етнічної належності, виявлено перші поховання, які належать населенню юхнівської культури та інше.

Масштабні роботи, що проводилися протягом перших повоєнних десятиріч, не лише створили потужну базу для вивчення культури, а й спонукали до виникнення дискусійних питань. Зокрема, саме в цей час, в науковій літературі починається активне обговорення багатьох аспектів, що стосувалися походження юхнівської культури, її хронологічних меж, етнічної належності населення тощо. Нажаль, попри відносно велику кількість статей, що присвячені юхнівській тематиці, ще й сьогодні більшість з цих питань залишаються відкритими.

В наступний *третій період*, початок якого умовно припадає на кінець 70-х – початок 80-х рр., продовжуються дослідження на городищах Десни та Сейму та багатьох малих річках.

Але для цього часу характерне нецілеспрямоване дослідження юхнівської культури фахівцями з інших археологічних періодів та культур. На багатощарових городищах Десни та Сейму вивчаються шари кам'яної доби, “скіфоїдної” культури, роменської культури або доби Київської Русі тощо. Юхнівський матеріал залишається поза увагою дослідників; подаються лише досить обмежені відомості.

Такий стан дослідженості пам'яток юхнівської культури продовжує зберігатися до сьогодні. Пам'ятники культури достатньо повно досліджені археологічно. Шість городищ розкопані майже повністю, на інших пам'ятках (всього 32) досліджені досить значні площі. Джерельну базу роботи складають наукові звіти, що зберігаються в архівах ІА НАНУ в Києві та ІА РАН в Москві, а також Брянського музею. Широко використовуються результати розкопок дисертанта городищ Киселівка II, Західне Юхнівське та поселення за валом, а також матеріали, що зберігаються в фондах Чернігівського та Брянського музеїв. Відтак, джерельна база роботи є достатньою. При цьому, на жаль, значна кількість пам'яток відома лише за результатами розвідок. До того ж, в науковий обіг введена незначна кількість матеріалів, що обумовлює подальше дослідження в цій галузі.

РОЗДІЛ 2

ПАМ'ЯТКИ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За доби раннього заліза значна територія лісової смуги Дніпровського Лівобережжя була зайнята племенами юхнівської культури, ядро якої складала сучасні Чернігівська, Брянська та Курська області. На півночі та північному сході юхнівська культура межує з племенами дніпро – двинської та верхньоокської культур, що всі три, за багатьма показниками, є доволі близькі. Єдина відмінність між юхнівською та цими культурами полягає в орнаменталізації посуду. Так, для пам'яток дніпро – двинської та верхньоокської культур на порубіжній зоні характерна відсутність орнаменту. Дещо відмінні й топографічні умови влаштування городищ, проте це обумовлено різними геолого-географічними умовами регіонів. Відтак, в цих зонах кордон є доволі умовним – верхів'я Десни та Оки. Найбільш східні пам'ятки відомі в верхів'ях Сейму на р. Рать. Південний

та південно – східний кордон був відносно чітким й проходив по р. Сейм. Юхнівська культура доволі чітко відрізняється від сусідніх Середньодонських та Посульсько – донецьких пам'яток, що виявляється в різних топографічних умовах розміщення поселень, характері житлобудівництва та матеріальному комплексі взагалі. Лісостепові племена значно сильніше відчували вплив скіфської культури.

Так само, доволі чітко розмежовуються юхнівські та милоградські пам'ятки – по низинах річок Бесідь, Покать, Іпуть та середній течії р. Снов. Слабкі зв'язки та значні відмінності в матеріальному комплексі (характер влаштування поселень, традиції житлобудівництва, керамічний комплекс, різні типи прикрас тощо) дозволяють чітко розмежовувати пам'ятки цих двох культур.

Основним типом поселень юхнівської культури є городища. Значно менше відомо неукріплених селищ та як виняток трапляються могильники.

Городища, зазвичай, розташовані на високих мисах з крутими схилами. Додаткові дерев'яно – земляні укріплення робили їх важкодоступними. За топографією та розмірами городища юхнівської культури чітко відрізняються від укріплених поселень більш південних та західних культур.

Сама площадка, невелика за розмірами (0.1 – 0.5 га), забудовувалася спорудами житлового та господарського призначення, однак, при цьому приблизно одна третина залишалася вільною і являла собою спільний господарський двір. На сьогодні можемо говорити про **3 типи планування** городищ.

Перший: довгі споруди, що побудовано паралельно, розміщуються на двох третинах площадки. Інша частина, край мису або попід валом, залишається незабудованою.

Другий: довгу споруду розташовано по краю площадки, центр вільний.

Третій: забудова площадки невеликими окремими спорудами, що могли розташовуватися по колу, або в одній з частин городища. Нажаль, пам'ятки з такими спорудами майже недосліджені, що дозволяє лише припускати принцип збереження вільної площі для худоби. Не виключено й безсистемне розташування домів.

На сьогодні можемо казати про **2 типи споруд** та їх варіанти. До **першого типу** відносимо наземні споруди серед яких виділяється 3 варіанти, що різняться розмірами та частково конструкцією стін.

1 варіант: Довгі наземні споруди по краю площадки. Як правило, це одна споруда, що може бути поділена навпіл. Стіни збудовано з вертикально поставлених впритул стовпів, або зі стовпів, проміжок між якими заповнювався плахами або легким плетнем.

2 варіант: Довгі споруди, що побудовано паралельно. Мають дещо меншу площу в порівнянні з 1 варіантом. Споруди так само мають стовпову конструкцію.

3 варіант: Окремо побудовані невеликі за площею споруди стовпової конструкції. Стіни склалися зі стовпів проміжок між якими заповнювався плахами або жердинами, що вертикально поставлені або горизонтально покладені між двома рядами кілків. Споруди господарського призначення могли мати й легкі плетневі стіни, що обмазувалися глиною.

До другого типу відносимо заглиблені споруди (землянки, напівземлянки). Їх відомо значно менше, відтак встановити їх конструктивні особливості вкрай важко. Вірогідно, основу так само складали стовпи, а стіни обкладалися деревом.

Споруди юхнівської культури опалювалися відкритим вогнищем, що влаштовувалося в невеликій ямці або прямо на підлозі. Сама підлога могла бути земляною, дерев'яною, або обмазувалася глиною.

Припускається наявність одно- або двоскатного даху, що покривався соломною або очеретом, а в окремих випадках підмазувався глиною.

Поруч з городищем інколи розміщувалося селище, що могло бути спеціально відведеним місцем для виробництва, зокрема, ливарництва, або слугувати додатковою житловою площадкою. Інші нечисельні поселення, які розташовано на підвищеннях в заплаві, можуть бути інтерпретовані як сезонні, тимчасові стоянки скотарів, землеробів або рибалок.

Доволі складною виявляється проблема могильників та поховального обряду загалом. Так, переважна більшість виявлених на сьогодні поховань виконано за обрядом інгумації й знаходяться на самій площадці городищ, що не дозволяє трактувати їх як традиційний могильник. Вірогідно, вони влаштовувалися після певних військових конфліктів. Доволі нечіткі сліди й могильників за обрядом кремації. Проте, останні влаштовувалися на полях, поруч з городищем, що на сьогодні сильно розорені. Однак, навіть за таких умов, можемо зробити ряд висновків, що, звісно, мають попередній характер. По-перше, казати про існування біритуалізму в поховальному обряді слід вкрай обережно з вище названих причин. Вірогідно, при тілопокладенні поховальна обрядовість виконувалася лише частково, адже кремація може розглядатися як попередній акт в ритуальних діях з небіжчиком, за яким можливо йде поховання праху в формі тієї ж інгумації. Відтак, в будь-якому випадку досягалася основна мета, а саме ізоляція небіжчика шляхом закопування тіла (праха) в землю. По-друге, при виконанні поховального обряду, безумовно здійснювалися певні ритуальні дії. Поки що можемо казати про вкладання в могилу або ямку з прахом фрагменти посуду, що зіпсовано навмисно. Можливо частина речей виготовлялася саме для похованого (глиняні млинці, блоки з Кудлаївського городища), що так само розбивалися. Проте, підтвердження цим висновкам можуть дати лише нові археологічні дослідження могильника, що не розорювався та зберігся в недоторканому стані. Припускати наявність іншого поховального обряду як то виставлення, полишення, водяне поховання тощо на сьогодні не можемо, адже за

таких умов не існувало б поховань в ямах на Мізинському, Марицькому та Західному Полузському городищах.

РОЗДІЛ 3

РЕЧОВИЙ КОМПЛЕКС ТА ГОСПОДАРСТВО, ПОБУТ І СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ НАСЕЛЕННЯ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Основу господарства населення юхнівської культури складало *скотарство та землеробство* за допоміжної ролі полювання та рибальства. Вважаємо за потрібне використання терміну “скотарсько – землеробський” напрямок, що свідчить про перевагу скотарства. Розводили переважно велику рогату худобу та коней, а пізніше й свиней. Роль землеробства зростає лише з часом, що можемо пов’язувати з переходом до орної системи. Припускаємо, що такі зміни виникли приблизно в V – IV ст. до н. е. Основними культурами, що культивувалися, були просо, ячмінь та пшениця.

Допоміжну, проте вагому роль, відігравали *полювання та рибальство*. Останнє, зокрема, було чи не найрозвиненішим промислом у порівнянні з іншими культурами раннього залізного віку. Рибальство, а особливо полювання дозволяли не лише отримувати додатковий продукт харчування, а й забезпечували населення хутром, шкірою, жиром тощо.

Чи не найважливішим домашнім промислом було *гончарство*. З глини виготовляли посуд, різноманітні побутові та культові речі. В археологічному плані ця галузь представлена найкраще.

Посуд юхнівської культури представлено, переважно, горщиками видовжених пропорцій з невеликим денцем, відносно широкими плечиками та вінцем майже прямим, або ледь відігнутим назовні. На сьогодні, вдалося виділити 3 типи горщиків, різниця між якими, насамперед, полягає в оформленні верхньої частини. **I тип** – горщики видовжених пропорцій з прямими або дещо відігнутими назовні вінцями. Найбільше розширення припадає на верхню третину. В межах цього типу виділяємо 4 варіанти, різниця між якими полягає в оформленні шийки та висоті плечиків. **II тип** – за формою нагадують горщики I типу, проте відрізняються більш відігнутим назовні вінцем. Тут можемо виділити 2 варіанти, що мають відмінності у ступені відігнутості вінця та оформленні плечиків та шийки. **III тип** – горщики, які умовно називаємо банкоподібні. Так само виділяємо два варіанти, що обумовлюється різним характером оформлення вінця.

Орнамент посуду юхнівської культури є доволі скромним та одноманітним. Наносили його на верхню частину – плечика, шийку та зріз вінця. Абсолютно домінує заглиблений орнамент: накольчастий або вдавлений, виконаний паличкою, нігтем, пальцем, пустотілою кісткою, зубчастим штампом чи у вигляді прокреслених ліній тощо.

Горщики юхнівської культури є доволі самотніми в порівнянні з керамікою милоградської та скіфоїдних культур, проте знаходять багато спільного з посудом дніпро – двинської і верхньоокської культур.

Інший посуд представлено мисками. Їх незначна кількість дозволяє припускати наявність дерев'яних аналогів. Доволі чисельні мініатюрні посудинки, що є однією з характерних рис юхнівської культури.

Другою за масовістю категорією глиняних речей є уламки та цілі форми грузил. Їх кількість, форма та характер виготовлення притаманні лише для юхнівської культури. Такі вироби застосовувалися для рибацьких сіток та на ткацьких станках.

Прядіння та ткацтво було також достатньо розвинено, про що свідчать не лише грузила а й чисельні пряслиця. Застосування останніх було можливо і на веретені, для надання інерції оберту, і на горизонтальних або вертикальних ткацьких станках.

Доволі виразно на юхнівських городищах представлено кістяний інвентар. Чисельність та різноманітність виробів, якість обробки поверхні дозволяє твердити, що *косторізна справа* у населення юхнівської культури стояла на високому щаблі.

Вочевидь, що гончарство, прядіння та ткацтво, косторізна справа, а також деякі інші види виробництва юхнівського населення не досягли рівня ремесла та являли собою *домашній промисел*. Натомість, *металообробка*, що вимагала певної спеціалізації праці, відповідних технічних знань й спеціального місця для виробництва (тобто не можлива в домашніх умовах), може бути справедливо віднесена до *ремесла*. Для виплавки заліза місцеве населення було повністю забезпечено сировинною базою. Із заліза виготовляли переважно знаряддя праці – ножі, серпи, тесла, долота, зубила та інший інструмент, а також прикраси – деталі одягу. Місцеві ремісники в достатній мірі володіли основними операціями для обробки чорного металу.

Дещо складніше виглядає картина з бронзолivarною справою, адже виходів міді та інших компонентів бронзи на території юхнівської культури не існує. Всі вони були привізними й потрапляли до місцевого населення шляхом обміну, через посередництво південних лісостепових племен. Власне цей факт й спричинив до певного гальмуванні у розвитку ливарництва на ранньому етапі культури. Відносно чисельні знахідки ливарницьких форм та виробів з металу свідчать, що активне виробництво починається лише з кінця V – та IV ст. до н. е. Судячи з речових залишок, місцеві майстри володіли трьома способами лиття: по восковій моделі, в кам'яні формочки та глиняні формочки, на яких зроблено відбиток готового виробу.

З бронзи виготовляли лише прикраси. Зазвичай, це різного роду шпильки, ажурні навершя для них, браслети, сережки тощо. Частина цих речей повторюють форми виробів південних лісостепових племен й доволі зручні при хронологічних побудовах.

Весь матеріальний комплекс юхнівської культури є цілком самобутнім. Це стосується не лише посуду та його орнаментациї, які зазвичай є еталоном при виділенні будь – якої АК. Такі речі як чисельні глиняні грузила, “рогаті цеглини”, пряслиця та їх декор, різноманітний кістяний інвентар (стріли, голки, шила), деякі бронзові прикраси, зокрема у вигляді трикутної підвіски, мають близькі аналогії в багатьох культурах. Проте вкупі вони трапляються лише в юхнівській культурі, і, в поєднанні з характером поселень, їх плануванням та житлобудівництвом, є тими речами, що дозволяють відокремлювати її серед інших старожитностей раннього залізного віку.

Значно складніше виглядає питання реконструкції нематеріальної сфери діяльності юхнівського населення, зокрема культової обрядовості, а також його соціального устрою. Так, вдалося встановити, що мешканці юхнівських городищ практикували обряд принесення жертви при закладанні споруди (так звана “будівельна жертва”). Власне, це поки що єдиний обряд, існування якого може бути надійно підтверджено археологічно. В цілому ж, для давнього населення цього регіону було характерне поклоніння силам природи та оточуючого середовища. З певною обережністю можемо говорити про існування культу сонця (небесних світил) та ведмеда.

Соціальний устрій юхнівського населення на сьогодні реконструюється наступним чином. Городище являло собою родовий осередок, де мешкало кілька великих споріднених сімей. Вірогідно, що кілька таких родів могли об’єднуватися в плем’я, проте археологічно це підтвердити поки що не можливо.

Й наприкінці зазначимо, що економіка юхнівського населення майже повністю була спрямована на задоволення внутрішніх потреб, особливо на ранніх етапах розвитку. В більш пізній час, припускаємо можливість існування надлишкового продукту, що слугував еквівалентом обміну з оточуючим населенням, переважно племенами Лівобережного Лісостепу.

РОЗДІЛ 4

ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ

Час існування юхнівської культури, на сьогодні, можемо визначати в межах кінця VII – I ст. до н. е. Їх генетичними попередниками були племена бондарихинської культури, що наприкінці VIII ст. до н. е. під тиском прийшлих племен відійшли в більш північні регіони, а саме – в басейн Десни та Сейму. Вірогідно, що в цьому пересуванні брало участь й нечисельне населення Лісостепу раннього залізного віку. Їх культурна приналежність поки що знаходиться під питанням, адже при формуванні нового культурного явища їх роль була другорядною та й достатньо відчутного сліду по собі вони не залишили. Початок існування юхнівської культури встановлюється на підставі датуючих речей, що походять з ряду пам’яток Сейму та Десни (Кузіна Гора, Гришівка, Долинське, Кудлаївка, Східне Юхнівське тощо).

Фінал юхнівської культури припадає приблизно на I ст. до н. е. Нажаль, пам'яток цього часу майже не досліджено. Крім того, речі, що було знайдено на них, не дозволяють говорити про вузьку дату, адже вони побутують протягом кількох століть. Відтак, I ст. до н. е. є доволі умовним рубежем існування культури.

Приблизно на рубежі ер в басейн Десни з півдня приходять зарубинецькі племена. Припускаємо, що їх просування відбувалося вже на незаселену землю, адже основна частина юхнівського населення в II – I ст. до н. е. відходить в більш північні регіони, вірогідно в басейн Верхньої Оки.

В історії юхнівської культури можемо виділити 3 періоди, що відбивають певні територіальні переміщення та чітко фіксуються за зміною матеріального комплексу.

I період (кінець VII – середина або кінець V ст. до н. е.) – *процес становлення культури*, в якій ще зберігаються архаїчні риси бондарихінської культури. Це час будівництва городищ, на яких поступово починають зводити масивні деревоземляні укріплення, що змінюють оборонну стіну частокольного типу. Основною територією є басейн р. Десна в межах сучасної Чернігівської області та частково Сейм. Однією з характерних ознак раннього часу є доволі груба кераміка, з виступаючими на поверхні домішками та значний відсоток орнаментованих пряслиць. Залізоробна та бронзоліварна справи слабко розвинені. Основою господарства є скотарство за допоміжної (в більшості випадків) ролі землеробства.

II період (кінець V – III ст. до н. е.). *Час найбільшого розвитку культури*. В цей період територія охоплена носіями юхнівської культури досягає свого максимуму. Масово заселяються басейни річок Судость та Сейм. Певні зміни відчутні і в матеріальному комплексі. Зокрема, керамічний посуд стає більш якісним, значно різноманітніше, в порівнянні з попереднім часом, виглядає його декор. Збільшується й варіабельність форм горщиків. Завдяки налагодженню “торгівельних” зв'язків, на територію юхнівської культури починає поступати бронза, що відбилося й на розвитку цього ремесла. Більшість прикрас з кольорового металу виготовлено саме в цей час. Певні зміни відчуються й в господарському укладі. Так, значно зростає вага землеробства, що можливо пояснити початком застосування плугу.

III період (кінець III ст. – I ст. до н. е.). III ст. до н. е., безумовно, було *переломним етапом* в історії юхнівського населення. Намічається доволі глибока криза, що була спричинена певними кліматичними змінами, а можливо й була пов'язана із занепадом Скіфії. Вірогідно, економічні зв'язки населення юхнівської культури та скіфоїдних культур Лівобережного Лісостепу мали не аби яке значення. Значно скорочується територія культури. Пам'яток цього періоду майже не відомо. Майже всі вони виникають в попередній час. Чи не єдиною характерною рисою для цих пам'яток є наявність речей латенського кола, що приходять на зміну скіфським.

Наявні на сьогодні данні дозволяють вважати юхнівську культуру балтською. Інші точки зору (слов'янська, угро – фінська, іранська) поки що не знаходять підтвердження. Ряд проблем виникає при спробі пов'язати юхнівське населення з одним із племен, що згадані Геродотом. Майже повна відсутність античного імпорту та незначна кількість скіфських речей дозволяють зробити висновок, що юхнівське населення знаходилося поза межами інтересів античного та скіфського світів й не було воєнізованим суспільством. Припускаємо за можливе твердити, що їх “батько історії” взагалі не знав, а відтак і не описав в IV книзі. Існуючі спроби співвідносити юхнівську культуру з меланхленам або будинами є доволі суперечливі й не мають достатніх доказів.

ВИСНОВКИ

Пам'ятки юхнівської культури неодноразово привертала увагу багатьох дослідників. Але, не зважаючи на це, до сьогодні не існувало *жодної* праці, яка б узагальнювала отримані дані. *Метою* даного дослідження було висвітлення юхнівської культури як цілісного явища з певними територіальними і хронологічними параметрами.

Завдяки картографуванню, уточнено ареал культури, що охоплює басейни Десни та Сейму. Розгляд поселенських структур, основними з яких є городища, дозволив надати повну характеристику оборонних конструкцій, житлових приміщень та характеру їх планування. Маємо підстави вважати, що основним обрядом поховання була кремація з наступним вкладанням праху в неглибокі ямки, що з причин розорювання полів в більш пізній час не збереглися.

Основою економіки юхнівського населення було сільське господарство, базову частину якого складало скотарство. Розводили переважно велику рогату худобу та коней, а пізніше й свиней. Землеробство на початковому етапі розвитку культури (кінець VII – V ст. до н. е.) знаходилося на другому місці. Однак, з початком використання більш прогресивної техніки обробки землі із застосуванням рала, його роль в житті населення збільшилася. Допоміжну, проте вагому роль, відігравали полювання та рибальство. Останнє, зокрема, було чи не найрозвиненішим промислом у порівнянні з іншими культурами раннього залізного віку.

У юхнівського населення були розвинені різноманітні промисли. Серед тих, що можливо зафіксувати археологічно, чи не найважливіші місця займали гончарство, прядіння та ткацтво, косторізна справа. Рівня ремесла досягли залізоплавильне та бронзолivarне виробництво.

В цілому матеріальний комплекс має багато спільного з іншими культурами. Власне юхнівську культуру визначає цілком самобутній посуд та його орнаментация. Інші речі лише в своїй сукупності є характерними для цього населення й поодиночі не можуть вважатися етнокультурною ознакою.

Проведений аналіз речового комплексу та подана характеристика поселенських структур дозволяє підійти ближче до висвітлення її нематеріальної сфери. Зокрема це стосується соціального устрою. Найбільш вірогідним є родоплемінна організація юхнівського суспільства.

Для населення цієї археологічної культури, втім як і для більшості інших лісових племен, було притаманне поклоніння силам природи. Такі вірування відбивають орнаментальні мотиви, зокрема на пряслицях, та підтверджуються етнографічними даними. Чи не єдиний обряд, який вдалося чітко зафіксувати, це принесення жертви при закладанні будівлі або оборонних споруд.

Розглянуті точки зору щодо етносу носіїв юхнівської культури дозволяють схилитися щодо балтської приналежності. Інші версії не знаходять будь – яких підтверджень. Наведені аргументи, хоча й слабо обґрунтовані з об'єктивних причин, дозволяють вважати, що це населення взагалі не згадується Геродотом, адже воно знаходилося поза межами інтересів скіфського та античного світів.

На підставі аналізу датуючих речей було уточнено хронологію юхнівської культури. Зокрема, її початок слід відносити до VII ст. до н.е., що до певної міри узгоджується із закінченням переселення на Десну та Сейм бондарихинських племен. Фінальний час існування юхнівської культури охоплює II – I ст. до н. е.

Виходячи зі змін у матеріальному комплексі, можемо виділити 3 етапи розвитку культури. Перший – VII – V ст. до н. е. – може бути визначений як *час формування культури*, при цьому, особливо на початку, доволі відчутні бондарихинські елементи. Другий – кінець V – III ст. до н. е. – є *періодом найбільшого розвитку*. Третій – кінець III – I ст. до н.е. – є *часом згасання* юхнівської культури. Вірогідно, що частина населення відходить в більш північні території.

Таким чином, подана робота до певної міри заповнює ту лаку, що склалася при дослідженні історії племен Східної Європи за доби раннього заліза, адже проблематика юхнівської культури тісно пов'язана з північною периферією скіфського світу, зокрема територією Посулля, що є базовою для скіфської археології VII – VI ст. до н. е., та ареалом скіфоїдних культур раннього залізного віку взагалі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статі у наукових фахових виданнях:

1. Залізник Л.Л., Шумова В.О., Каравайко Д.В., Маярчак С.П. Розкопки багатошарового поселення Пісочний Рів на Новгород-Сіверщині // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. – Вип.5. – К.: ІА НАНУ, 2003. – С. 108–111.
2. Каравайко Д.В. Розкопки Західного Юхнівського городища та поселення 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004. – Вип.7. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 155–158.

3. Каравайко Д.В. Матеріали юхнівської культури із фондів Чернігівського обласного історичного музею // Археологія. – 2004. – №4. – С. 66–70.
4. Каравайко Д.В. Бассейн Средней Десны на рубеже эр (юхново – почеп) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №2. – С. 73–78.

Збірки наукових праць:

5. Каравайко Д.В. Історіографія дослідження юхнівських пам'яток // Наукові записки. – 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – К.: КМ Академія. – С. 160–163.
6. Каравайко Д.В. Городища юхнівської культури (до характеру планування та житлобудівництва) // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип. 2. – К.: КМ Академія, 2003. – С. 27–32.
7. Залізник Л.Л., Каравайко Д.В., Маярчак С.П. Археологічна експедиція НаУКМА 2002 року. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип. 2. – К.: КМ Академія, 2003. – С. 5–13.

Тези та матеріали конференцій:

8. Каравайко Д.В. Про функціональне призначення “пряслиць-грузиків” (за матеріалами юхнівської культури та суміжних територій) // Проблеми історії та археології України: Матеріали Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в Харкові (25-26 жовтня 2002 р.). – Харків, 2003. – С. 40–43.
9. Каравайко Д.В. До причин появи городищ юхнівської культури // Від Кіммерії до Сарматії: Матеріали Міжнародної наукової конференції “60 років Відділу скифо – сарматської археології”. – К.: КОРВИН ПРЕСС, 2004. – С. 31–33.
10. Каравайко Д.В. Последние исследования памятников юхновской культуры // Скифы и сарматы в VIII – III вв. до н. э.: Материалы II Международной конференции посвященной памяти Б.Н. Гракова. – Азов – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 68–72.

АНОТАЦІЇ

Каравайко Д.В. Юхнівська культура. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. Інститут археології НАН України, Київ, 2007.

У дисертації на основі комплексного вивчення джерел подано загальну реконструкцію історії та соціально – економічного устрою племен юхнівської культури. Було створено археологічну карту пам'яток та подано їх характеристику. Запропоновано вирішення проблеми поховального обряду.

Систематизація та аналіз матеріального комплексу культури дозволив підійти ближче до висвітлення основних сфер діяльності юхнівського населення. Основу його економічного розвитку складала скотарство та землеробство за допоміжної ролі полювання та рибальства. Доволі

розвиненими галузями були гончарство, прядіння та ткацтво, косторізна справа, а також такі ремесла як залізоробне та бронзоліварне. Соціальний устрій суспільства, що вивчається, визначається як родоплемінний.

Хронологія визначається в межах VII – I ст. до н. е., Вдалося зафіксувати три етапи розвитку юхнівської культури (VII – кінець V ст. до н. е.; кінець V – III та кінець III – I ст. до н. е.), що відповідають часу становлення, найбільшого розвитку та зникнення цього культурного утворення.

Існуючі на сьогодні данні дозволяють відносити юхнівську культуру до балтського етносу.

Ключові слова: юхнівська культура, городища, могильники, хронологія, соціальний устрій, етнос.

Каравайко Д.В. Юхновская культура. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. Институт археологии НАН Украины, Киев, 2007.

В раннем железном веке северными соседями скифского мира были племена юхновской культуры, которые занимали территорию левого берега Днепра, в районе бассейна Десны и Сейма. Культуру было выделено М.В.Воеводским в 1947 р. Наиболее весомый вклад в её изучение сделано О.Н.Мельниковской, чьи работы, наравне с другими исследователями – Л.В.Артишевская, В.А.Падин, В.П.Левенок, А.Е.Алихова, позволяют дать довольно полную характеристику этому культурному явлению.

Основным типом поселений были городища, которые устраивались на высоких мысах, окруженных оврагами. Такая природная защита, вместе с дерево – земляными укреплениями в виде валов с частоколом, рвов и эскарпов, делали поселение практически неприступным.

Обычно городища небольшие – 0.2 – 0.5 га, как исключение 1 – 3 га. Внутреннее пространство было разделено на две части – жилую и свободный от построек хозяйственный двор. Жилища представляли собою длинные наземные постройки столбовой конструкции с легкими плетневыми стенами, обмазанными глиною. Каждый такой дом был разделен в середине на жилую и хозяйственную часть. Не являются исключением и несколько углубленные постройки (полуземлянки), а также отдельно построенные наземные дома небольшой площади.

Могильники на сегодня практически неизвестны. Можно лишь предположить, что юхновское население сжигало своих покойников и хоронило прах в неглубоких ямках, которые по причине поздней распашки не сохранились.

Основой экономического развития юхновского населения было сельское хозяйство, базовую часть которого составляло скотоводство. Разводили преимущественно крупный рогатый скот и коней, а позднее и свиней. Земледелие на начальном этапе развития культуры (конец VII – V вв. до н. э.) находилось на втором месте. Однако по мере употребления более прогрессивной техники

обработки земли и переходом к пашенному земледелию его роль в жизни населения увеличивается. Основными культурами, которые выращивали, были просо, ячмень и пшеница.

Дополнительную, однако, весомую роль, играли охота и рыболовство. Последнее, в частности, было наиболее развитым промыслом в сравнении с другими культурами раннего железного века. Массовыми находками являются глиняные грузила для рыболовных сетей.

Посуда юхновской культуры представлена преимущественно горшками с широкими венчиками. Наибольшее расширение туловища приходится на верхнюю треть. Венчики практически прямые, чуть отогнутые наружу, шейка плавно переходит в плечики, которые иногда еле выделены. Стенки относительно прямые, плавно сужаются к небольшому доньшку. Орнамент посуды юхновской культуры достаточно скромный и однообразный. Наносили его на верхнюю часть – плечики, шейку и срез венчиков. Абсолютно доминирует углубленный орнамент: накольчатый или вдавленный, сделанный палочкою, ногтем, пальцем, трубчатой косточкой. Начиная с конца V – IV вв. до н. э., керамика украшалась значительно разнообразнее. Появляется орнаментация прочерченными линиями, ряды зубчатого штампа скомбинированы в различные узоры. Вместе с тем, старые способы орнаментации не только сохраняются, но и вместе с новыми, создают определенные композиции.

Довольно выразительно на юхновских городищах представлен костяной инвентарь. Обычно это разного рода иголки – проколки, струги, псалии, наконечники стрел и так далее. Количество и разнообразие изделий, качество обработки поверхностей позволяет утверждать, что косторезное дело у населения юхновской культуры стояло на высоком уровне.

Местные ремесленники в достаточной мере владели основными операциями для обработки черного металла, из которого изготавливали преимущественно орудия труда – ножи, серпы, топоры, реже железные украшения – браслеты, булавки. Из бронзы делали украшения: разного рода булавки, ажурные навершия для них, браслеты, сережки, бусины, подвески.

Для древнего населения этого региона было характерно поклонение силам природы и окружающей среды. Определенное мировосприятие юхновского населения отображено в орнаментальных мотивах, которые наносились на пряслица. Их орнамент организовано ритмично, из-за чего в проекции сверху мы имеем солярный знак.

Социальная организация изучаемого общества определяется как родоплеменная.

Хронология определяется в пределах VII – I вв. до н. э. В связи с изменением материального комплекса выделяем 3 этапа (VII – конец V вв. до н. э.; конец V – III; конец III – I вв. до н. э.), которые соответствуют времени формирования, наибольшего развития и исчезновению этого культурного образования.

Происхождение культуры, вероятно, следует связывать с продвижением на север бондарихинских племен, которые составили основной компонент нового явления. Финал

существования культуры связан с проникновением на территорию Среднего Подесенья населения зарубинецкой культуры. Вероятно, что еще до прихода “зарубинцев”, значительная часть юхновского населения отошла в более северные районы.

На сегодня, есть все основания видеть в носителях юхновской культуры балтский этнос.

Ключевые слова: юхновская культура, городища, могильники, хронология, социальная организация, этнос.

Karavaiko D. V. Yukhniv's'ka culture. – Manuscript.

Thesis of dissertation for academic degree of candidate in history (speciality 07.00.04 – archaeology). Institute of Archaeology of National Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, 2007.

On the basis of complex study of sources, the dissertation presents general reconstruction of the history and social and economic structure of Yukhniv's'ka culture tribes. Archaeological map of the sites and their characteristics has been made. The solution of problem of the burial rite has been suggested.

Systematization and analysis of the material complex of the culture allowed approaching to the elucidation of the main spheres of activity of Yukhniv population. Cattle breeding and agriculture with the secondary role of hunting and fishing were the basis of its economic development. Pottery, spinning, and weaving, bone carving and such crafts, as iron production and bronze casting were a rather developed branch. The social structure of the society at study has been determined as tribal.

Chronology has been determined within the 7th – 1st centuries BC. It can be divided into three stages (7th – the late 5th century BC; 5th – 3d centuries BC; the late 3d – 1st centuries BC), which correspond to the period of formation, the highest rate of development and disappearance of this cultural formation.

The data available nowadays allow referring this culture to the Baltic ethnic group.

Key words: yukhniv's'ka culture, hillforts, cemeteries, chronology, social structure, ethnic group.